

ЭТНОСЛАРНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШНИНГ ЭТНОДЕМОГРАФИК ЙЎНАЛИШИ

Утепова Г.Б.,

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти доценти, г.ф.н.

Якуббаева З.,

Нургелдиева Л.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти География ва ИБА таълим йўналиши 4-курс талабалари

Этнодемография фанида турли халқларнинг этногенези ва этник тарихи, анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар, моддий ва маънавий маданият муаммолари ҳамда этнослараро жараёнлар ушбу фан доирасида тадқиқ қилинади. Демак, этнодемография фани асосий тадқиқот объекти сифатида этнос билан боғлиқ жиҳатларни ўрганади. Мазкур фанда инсоният тарихининг дастлабки ёзма маданият шакллангангунича бўлган даврда яшаган ва ўзларининг алоҳида ёзувларига эга бўлган халқлар-этнослар асосий тадқиқот объекти тарзида ўрганилади.

XIX аср охирида Европада этнодемографиянинг асосий мавзуси ибтидоий шароитда яшаётган «примитив» халқлар бўлган. Бу халқлар мисолида европалик тадқиқотчилар гўёки ўзларининг қайсидир маънода узок ўтмишдаги «тирик аждодлари»ни ҳис қилганликлари боис ушбу халқлар европалик тадқиқотчиларни кўпроқ қизиқтирган. Шунинг учун ҳам европаликлар «орқада қолган» халқларга нисбатан «*primitiv*», яъни «биринчи» деган иборани қўллаганлар. Бу борада «биринчи» халқлар тўғрисида XIX асрдаги этнодемография мактабларининг йирик намояндалари ҳисобланган Л.Г.Морганнинг «Қадимги жамият», Э.Тайлорнинг «Ибтидоий маданият» каби машҳур асарлари пайдо бўлган. Шунингдек немис этнологиясининг асосчиларидан бўлган Т.Вайц ва А.Бастианларнинг тадқиқотлари ҳам «ибтидоий халқлар»га бағишланган бўлиб, улар мазкур халқларни «маданий ривожланган халқлар», яъни Европа халқлари билан ўзаро қиёсий тарзда ўрганишга бағишлаган.

Ўтган юз йилликда мазкур фан доирасида олиб борилган тадқиқотлар туфайли этнодемография Олий ўқув юртлари ўқув предметига айланган ва дунёнинг кўплаб машҳур университетларида махсус фан сифатида ўқитила бошланди. Бунинг пироварди натижасида

этнодемография янгича қарашлар билан қуролланган фан намояндалари-назариётчи этнограф ва демографлар кириб келган. Шу боис этнодемография фани такомиллашиб борган ва фандаги мавжуд баъзи қарашлар ҳамда ғоялар жиддий танқид остига олинган ва ҳаттоки уларнинг айримлари кейинчалик буткул илмий муомаладан чиқиб кетишига олиб келди.

Этнодемографияда жиддий танқидга учраган айрим қарашлар тўғрисида тўхталганда, аввало, халқларнинг ибтидоий ва цивилизациялашган тарзда бўлинишига оид қарашлар жиддий танқид остига олинганини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Янги авлод тадқиқотчиларининг таъкидлашларича, «ибтидоий» деб аталган халқлар ҳам худди «цивилизациялашган» деб ҳисобланган европаликлар сингари ўзларининг тарихи ва маданиятига эга бўлган. Ўз навбатида улар, олдинги тадқиқотчилар таъкидлаганидек, инсоният тарихининг дастлабки босқичларига тааллуқли эмас ва мазкур жамоалар ҳам бошқа халқлар каби ибтидоийликдан йироқ халқлар ҳисобланади. Бу борада уларни фақатгина атрофдаги оламга бўлган муносабати борасидагина ибтидоий деб айтиш мумкин. Бундай қараш дастлаб машҳур немис этнограф олими Р.Турнвальд (1869-1954 йй) томонидан билдирилган бўлиб, унинг фикрича, «ибтидоий халқ» тушунчасини таҳлил қилиш асносида бир омил ўта муҳимдир. Бу омил табиатни ўзлаштиришдаги билим, малака ва меҳнат қуроллари ҳамда мосламалардир. Р.Турнвальднинг фикрича, «ибтидоий» деб яшаш ва овқатланиш учун энг оддий меҳнат қуролларидан фойдаланган ва атрофдаги олам тўғрисида жуда кам билимга эга бўлган қабилаларга нисбатан қўллаш жоиздир. Бундай техник қуролланиш ва табиий қонунларни билиш меъёрларидан келиб чиқиб қарайдиган бўлсак, Турнвальд айтганидек, «табиатни бўйсундирган одамлар» ҳозирги замонавий индустрлашган жамиятга қараганда ҳақиқатдан ҳам кўпроқ табиатга боғлиқ бўлган. Бироқ бу ўринда иккинчи мулоҳаза пайдо бўлади. Яъни, агар инсонларнинг табиатдан мустақил бўлиб яшашларига қарамай, бугунги замонавий кишилар иккинчи бир кўриниш-техникага боғланиб қолишига сабаб бўлади. Шу боис айрим этнографлар юқоридаги мулоҳазага асосланиб, фанда «ибтидоий халқлар» иборасини қолдиришни, лекин бунда табиатдан узилмаган ва ўзларининг ижтимоий меъёрларини сақлаб қолган жамоалар ҳамда маданиятларни англаш ғоясини илгари сурганлар.

Ўз навбатида бошқа бир олимлар гуруҳи эса «ибтидоий халқлар»

иборасини кўлланишига қатъий қарши чиққан. Чунки, «фанда бундай иборани кўлланиши шубҳасиз унга қарама-қарши бўлган «маданий халқлар» терминини пайдо бўлишини тақозо этади ва бу эса биринчи гуруҳга кирувчи халқларни таққирланишига сабаб бўлади»-деб таъкидлайдилар. Дарҳақиқат, сайёрамизнинг турли минтақаларида яшовчи халқлар, этник гуруҳлар ҳаётига, ўтмиш тарихига, турли-туман цивилизациялар ва маданиятлар тараққиётига назар ташлар эканмиз ўзининг тарихий тараққиётида маданиятига кўра бирор бир ривожланишга эришмаган инсонлар жамоасини топиш жуда мушкул. Ҳатто тош даври одамлари тўғрисида гапирадиган бўлсак, улар ҳам дастлаб тошдан ясалган меҳнат қуролларини ривожлантириб борганликлари тарихий-археологик манбалардан маълумдир.

XVII-XIX аср тадқиқотчилари таъкидлаганларидек, сайёрамизда ибтидоий инсонлар мавжуд эмас. Ҳар бир этник жамоа ёки халқ ўзига хос маданият соҳибидир. Шу туфайли бугунги кунда «маданиятли халқ», «маданиятсиз халқ» деган ибораларни кўллаш ўринсиздир. Фақатгина маданиятнинг турли кўринишлари тўғрисида гапириш мумкин. Шунинг учун ҳам, айнан турли маданиятларнинг ўзига хос хусусиятлари ва турфа хил этно-миллий маданиятлар фаннинг асосий тадқиқот предмети ҳисобланади. Қолаверса кейинги вақтларда этнодемографияда локал маданиятларни тадқиқ қилиш борасида анча самарали тадқиқотлар бажарилмоқда.

Шу билан бирга географик муҳит (тупроқ, рельеф, ўсимлик дунёси, табиати, иссиқлик ва шу кабилар)га хос хусусиятлар этнос маънавий маданиятини шаклланишига, унинг руҳиятига ҳам маълум маънода таъсир қилади. Бу эса шубҳасиз халқларга хос миллий хусусиятларда, урф-одатларда, расм-русумларда намоён бўлади. Масалан, тропик минтақаларда яшовчи халқлар деҳқончилик анъаналарида учровчи кўплаб мавсумий ўзига хосликлар шимолий халқлар турмуш тарзида умуман учрамаслиги мумкин.

Географик муҳит этник номларда ҳам акс этади. Айнан этник худуд ландшафти одамлар тафаккурида она замин туйғусини пайдо қилади. Ландшафтнинг айрим кўринишлари ёки ташқи кўриниш тарзида (японларда сакура, голландларда лола, ўзбекларда пахта, русларда оқ қайин) ёки жой номлари тарзида (японларда Фудзияна тоғи, ҳиндларда Ганга дарёси ва ҳ.к) этник мансублик белгисига айланади. Баъзида ҳатто этнонимларнинг ўзи ҳам географик муҳит билан боғланган бўлади.

Жумладан, денгиз бўйида яшовчи чукчалар ўзларини «денгиз одамлари» деб аташади.

Хулоса тарзида айтадиган бўлсак бутун жаҳон бўйича улкан глобализацион жараёнлар кечаётган бир вақтда халқларнинг миллий менталитетини тадқиқ қилиш унинг нечоғлик умуминсоний қадриятларга мослигини кузатиш имконини беради. Қолаверса, халқларнинг қадимий анъаналар, азалий урф-одат ҳамда маросимларга эга бўлиши ўзига хос ва мос миллий менталитетга эга халқ эканлигини тасдиқлаб туради.

Адабиётлар

1. Genjekhan, Utepova Baltabaevna, et al. "HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC FEATURES OF THE UZBEK FAMILY IN THE MIDDLE AGES."
2. Embergenov N.J., Khodjaeva G.A., Allanazarov K.J. Population Growth in Republic of Karakalpakstan// Наука и образования в Каракалпакстане. Научный журнал.№2, 2017. 35-38 стр.
3. Utepova G.B. Xalıqtanıw hám ekonomikalıq geografiya tiykarları. Oqıw qollanba N: 2022.
4. Utepova G. B., Uzaqbaev A. O. QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNDÁ JUMÍSSÍZLÍQ MÁSELESINIŃ ÓZINE TÁN ÓZGESHELİKLERI, XALÍQTÍ JUMÍS PENEN TÁMIYINLEWDE BASLÍ WAZÍYPA HÁM IS-ILÁJLAR //RESEARCH AND EDUCATION. – 2023. – Т. 2. – №. 9. – С. 76-85.
5. Жабборов И. Жаҳон халқлари этнологияси.Т.,2005.
6. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. М., Academia, 2000.
7. Утепова Г. Б., Узакбаев К. К. РОСТ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН И ЕГО ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ //Экономика и социум. – 2021. – №. 10 (89). – С. 1121-1130.
8. Ходжаева Г.А. Бекбулатова Г.А., Байрамова М.Д. Влияние демографического фактора на территориальную организацию производства в сельских районах Республики Каракалпакстан. Промышленный транспорт Казахстана. №70 (1), 2021. –с. 190-199.
9. Ходжаева Г.А., Умаров Е.К., Алланазаров К.Ж. Демографические факторы территориальной организации производства в районах Южного Приаралья.// Актуальные проблемы современной науки, N 4, - М., 2003. с. 151-153
10. Ходжаева Г.А., Умаров Е.К., Турсунов М. Основные направления социально-экономического развития Республики Каракалпакстан// Ўзбекистон География жамияти ахбороти, 2023-жилд, Т. 2003.184-1876.